

Nieuzbrojony obywatel Litwy stoi naprzeciwko sowieckiego czołgu podczas wydarzeń styczniowych w Wilnie w 1991 r.

Autor: Andrius Petrulevičius. Lithuanian Central State Archives. – <https://ltmkm.lt/revoliucija/exhibitions/1991/> (direct link: <https://ltmkm.lt/revoliucija/wp-content/uploads/2020/12/1.-0-112129.jpg>),

CC BY 4.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=102033485>

Odzyskanie niepodległości przez państwa bałtyckie w świetle procesu rozpadu ZSRS oraz następcze rozliczenie okresu sowieckiej okupacji. Wybrane aspekty natury prawnej i politycznej

BARBARA JUNDO-KALISZEWSKA, TOMASZ LACHOWSKI
UNIWERSYTET ŁÓDZKI

Abstrakt

Przeprowadzona w niniejszym opracowaniu analiza zbudowana jest wokół następującej hipotezy badawczej – w porównaniu z innymi częściami byłego ZSRS stopień rozliczenia okresu sowieckiej dominacji na Litwie, Łotwie oraz w Estonii był zdecydowanie głębszy (choć niepełny), co wynikało przede wszystkim z przyjęcia jednoznacznego stanowiska prawnego w zakresie przebywania państw bałtyckich pod nielegalną okupacją sowiecką w latach 1940–1991 (z przerwą na lata 1941–1944, tj. okupację niemiecką) i kontynuacji podmiotowości prawnomiędzynarodowej międzywojennych niepodległych państw przez państwa bałtyckie po 1991 r. W tym celu zostaną omówione mechanizmy prawne z zakresu sprawiedliwości okresu przejściowego (*transitional justice*) wdrożone przez państwa bałtyckie po odzyskaniu przez nie niepodległości, a także ich polityczno-społeczna percepcja, przekładająca się na wciąż istniejące problemy związane z przepracowaniem okresu reżimu totalitarnego, panującego niemal pół wieku na terytorium Litwy, Łotwy oraz Estonii.

Słowa kluczowe:

[desowietyzacja](#), [transitional justice](#), [państwa bałtyckie](#), [ZSRS](#), [prawo międzynarodowe](#), [historia](#).

Wprowadzenie

Trzydzieści lat od rozpadu Związku Sowieckiego nie wystarczyło, aby móc mówić dzisiaj o pełnym rozliczeniu – prawnym, politycznym i moralnym – tego zbrodniczego reżimu totalitarnego. Dość powiedzieć, że w konsekwencji decyzji podjętych w państwie kontynuatorze ZSRS, tj. Federacji Rosyjskiej, o zaniechaniu jakichkolwiek rozrachunków z przeszłością jeszcze na początku lat 90. ubiegłego stulecia, a także ostatnich przejawów polityki Kremla zmierzających w dużym stopniu do rehabilitacji Związku Sowieckiego, trudno w istocie zakładać, że do jakichkolwiek rozliczeń z *ancien régime* w Rosji dojdzie¹. W większości pozostałych byłych republik ZSRS również nie podjęto działań z zakresu dekomunizacji bądź lustracji, co przełożyło się także na brak dostatecznego politycznego oraz społecznego przepracowania okresu władzy sowieckiej (początki tego procesu obserwujemy od 2014 r. na Ukrainie po rewolucji godności; zob. Lachowski, 2017). Na tym tle w sposób znaczący wyróżniają się przede wszystkim państwa bałtyckie, które po odzyskaniu niepodległości w 1991 r. podjęły szereg działań stricte prawnych (na poziomie ustawodawczym oraz sądowym) oraz pozaprawnych zorientowanych na zmierzenie się z trudną spuścizną sowiecką.

Przeprowadzona w niniejszym opracowaniu analiza zbudowana jest wokół następującej hipotezy badawczej – w porównaniu z innymi częściami byłego ZSRS stopień rozliczenia

okresu sowieckiej dominacji na Litwie, Łotwie oraz w Estonii był zdecydowanie głębszy (choć niepełny), co wynikało przede wszystkim z przyjęcia jednoznacznego stanowiska prawnego w zakresie przebywania państw bałtyckich pod nielegalną okupacją sowiecką w latach 1940–1991 (z przerwą na lata 1941–1944, tj. okupację niemiecką) i kontynuacji podmiotowości prawnomiędzynarodowej międzywojennych niepodległych państw przez państwa bałtyckie po 1991 r. Ponadto twierdzimy, że wykorzystane prawne mechanizmy zorientowane na rozrachunek z niedemokratyczną przeszłością po 1991 r., w tym postępowania karne, jak również środki z zakresu poszukiwania i opowiadania prawdy o czasie funkcjonowania reżimu totalitarnego, przełożyły się na społeczno-polityczne rozumienie okresu sowieckiego, kształtowanie się niezależnej polityki historycznej oraz tożsamości narodowej państw bałtyckich po zrzuceniu sowieckiego jarzma (w kontrze do oficjalnej narracji czasów ZSRS, ale i poprzez zaakcentowanie w pełni własnych tradycji narodowo-państwowych).

W pierwszej części opracowania przeanalizujemy proces odzyskiwania niepodległości przez państwa bałtyckie w świetle dezintegracji ZSRS na gruncie prawa międzynarodowego publicznego. Następnie przejdziemy do przeglądu najważniejszych mechanizmów ukierunkowanych na rozliczenie sowieckiej przeszłości na Litwie, Łotwie oraz w Estonii. W tym celu posłużymy się pojęciem sprawiedliwości okresu przejściowego (*transitional justice*) i jego najważniejszymi filarami – sprawiedliwości retrybutywnej, sprawiedliwości historycznej, sprawiedliwości restoratywnej oraz sprawiedliwości administracyjnej – w kontekście omówienia instrumentarium wdrożonego przez państwa bałtyckie w praktyce od momentu odzyskania przez nie niepodległości. Wreszcie, mając na względzie istniejące środki prawne, odniesiemy się do ich społecznej percepcji,

wskazując na najpoważniejsze problemy związane z przepracowaniem okresu reżimu totalitarnego, panującego niemal pół wieku na terytorium Litwy, Łotwy oraz Estonii.

Jednocześnie, pamiętając o naturalnych ograniczeniach wynikających z formy artykułu naukowego, nie pretendujemy do skonstruowania pełnej odpowiedzi badawczej na określony tytułem opracowania problem, koncentrując się na wybranych – w naszym odczuciu najważniejszych – aspektach natury prawnej oraz politycznej procesu rozrachunków z sowiecką przeszłością w państwach bałtyckich. W ramach niniejszego tekstu skorzystano z metody instytucjonalno-prawnej oraz metody historycznej.

Odzyskanie niepodległości przez państwa bałtyckie w świetle procesu dezintegracji ZSRS – kontekst prawnomiędzynarodowy

Jak powszechnie przyjmuje się, Związek Sowiecki przestał istnieć w wyniku porozumienia białowieskiego zawartego w Wiskulach 8 grudnia 1991 r. przez Borysa Jelcyna, Stanisława Szuszkiewicza i Leonida Krawczuka oraz deklaracji o rozwiązaniu ZSRS wydanej przez Radę Najwyższą Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich 26 grudnia 1991 r. Daty te są jednak raczej symbolicznym, acz koniecznym uproszczeniem zwieńczenia pewnego procesu, który w 1991 r. doprowadził do rozpadu sowieckiego kolosa, a w rezultacie uzyskania lub odzyskania (jak w przypadku interesującego nas szczególnie trzech państw bałtyckich) niepodległości przez byłe republiki związkowe.

Mając na względzie instytucjonalno-prawny wymiar procesu rozpadu ZSRS, warto zauważyć, że w praktyce rozpoczął się on w toku ogłaszania przez republiki związkowe deklaracji suwerenności, które w pierwszej kolejności akcentowały wyższość ustawodawstwa danej

republiki nad ustawodawstwem związkowym, a także zmierzały do podkreślenia prawa danej republiki do uczestnictwa w obrocie prawnomiędzynarodowym (co w momencie ich ogłoszenia jednak nie nadawało jeszcze podmiotowości republikom ZSRS; Karski, 2015, s. 121–125). Pierwszą taką deklarację ogłosiła Estońska SRS (16 listopada 1988 r.), w ślad za nią poszły zaś pozostałe dwie republiki bałtyckie (Litewska SRS przyjęła deklarację suwerenności 26 maja 1989 r., a Łotewska SRS 28 lipca 1989 r.). Początkowo działanie to spotkało się z jednoznacznym sprzeciwem centralnych władz związkowych, które podnosiły nieważność deklaracji suwerenności z punktu widzenia prawa krajowego ZSRS (oceniając je wyłącznie jako *deklaracje polityczne*, pozbawione jakiegokolwiek mocy prawnej), jednak kiedy podobne (choć nie w pełni identyczne) deklaracje suwerenności zaczęły ogłaszać w 1990 r. kolejne republiki (począwszy od Rosyjskiej FSRS 12 czerwca 1990 r., kończąc na Kirgiskiej SRS 12 grudnia 1990 r.), władze na Kremlu zostały zmuszone do zmiany retoryki. Chcąc zapobiec dezintegracji ZSRS, zaczęto podkreślać, że deklaracje suwerenności są aktem niezbędnym dla reformy Związku Sowieckiego i podpisania nowej umowy związkowej². W praktyce jednak dla większości republik ZSRS deklaracje suwerenności stanowiły pierwszy krok na rzecz całkowitego usamodzielnienia się od władz centralnych i przejaw braku poczucia bycia związanym obowiązującą wówczas umową związkową z 1922 r., przekształconą później w Konstytucję ZSRS.

Kolejnym etapem na drodze do uzyskania pełnej podmiotowości prawnomiędzynarodowej stały się akty niepodległości proklamowane przez władze poszczególnych republik

1 Dowodem na to jest m.in. pomysł referendum w sprawie powrotu pomnika Feliksa Dzierżyńskiego na plac Łubiański, przed siedzibę dawnego KGB, który pojawił się na początku 2021 r. (zob. Аков, 2021). Ilustrują to też badania przeprowadzane regularnie przez Centrum Lewady (por. Goworko-Składanek, 2019). Sondaż z maja 2021 r. pokazuje zaś, że 56% Rosjan uważa Stalina za wielkiego wodza (zob. *Отношение к Сталину...*, 2021).

2 13 września 1990 r. prezydent ZSRS, Michaił Gorbaczow, ogłosił ideę powołania nowego Związku Suwerennych Państw, którego prawną podstawą miała się stać nowa umowa związkowa (szerzej: Zieliński, 2012).

związkowych – podobnie jak w przypadku deklaracji suwerenności w awangardzie znalazły się właśnie republiki bałtyckie. Litwa proklamowała restytucję niepodległości 11 marca 1990 r., przywracając wszelkie prawa suwerenne państwa litewskiego faktycznie ograniczone przez bezprawną okupację sowiecką (8 lutego 1990 r. oświadczono zaś, że uchwała ludowego Sejmu z 21 lipca 1940 r. o dołączeniu do ZSRS była nieważna), a także historyczną nazwę państwa, tj. Republika Litewska. Akt ten został uznany za nieważny w sensie prawnym przez władze centralne ZSRS, które następnie próbowały siłowo powstrzymać opuszczenie Związku Sowieckiego przez Litwę³. Łotwa i Estonia niepodległość proklamowały odpowiednio 4 maja 1990 r. i 30 marca 1990 r./7 sierpnia 1990 r., choć początkowo akty te miały charakter warunkowy (lub tymczasowy), zależny bowiem od stopnia przewidywanych przez Rygę i Tallinn negocjacji chcących opuścić Związek Sowiecki republik z władzą centralną na Kremlu (Karski, 2015, s. 126). Dopiero upadek puczu Janajewa z sierpnia 1991 r., który w rezultacie doprowadził do znacznego politycznego osłabienia władz ZSRS i ich realnych zdolności powstrzymania postępującego procesu dezintegracji państwa związkowego (Stępień-Kuczyńska, 2020, s. 198–208), spowodował ostateczne proklamowanie niepodległości przez Łotwę (21 sierpnia 1991 r.) i Estonię (20 sierpnia 1991 r.). W konsekwencji porażka puczystów spowodowała także uznanie przez ZSRS

niepodległości Litwy, jak i pozostałych dwóch państw bałtyckich.

Z opisanego powyżej przebiegu wydarzeń można wysnuć następujący wniosek: odzyskanie niepodległości przez Litwę, Łotwę oraz Estonię nie odbyło się w wyniku jednego wyizolowanego aktu, ale stanowiło zwieńczenie pewnego złożonego procesu. Rozpoczął się on w rezultacie składanych przez republiki związkowe deklaracji suwerenności (lata 1988–1989), następnie aktów proklamowania niepodległości (1990 r., choć w przypadku Łotwy i Estonii miały one początkowo charakter warunkowy), wreszcie uzyskania pełnej i efektywnej kontroli nad swoim terytorium przez władze w Wilnie, Rydze i Tallinnie, a także uznania ich niepodległości przez Kreml we wrześniu 1991 r. na płaszczyźnie relacji prawnomiędzynarodowych (po upadku sierpniowego puczu Janajewa).

Na koniec tego fragmentu rozważań odniesiemy się do problemu odzyskania (a nie uzyskania) niepodległości przez państwa bałtyckie po trwającej ponad pół wieku okupacji sowieckiej (z wyjątkiem lat 1941–1944, kiedy państwa te były okupowane przez III Rzeszę). Nie ulega bowiem wątpliwości, że jednoznaczne stanowisko prawne w tym zakresie przełożyło się również na mechanizmy prawne ukierunkowane na rozrachunek z okresem rządów sowieckich po 1991 r. Co warto podkreślić, to właśnie moment, kiedy państwa bałtyckie znalazły się pod okupacją w wyniku agresji ZSRS (1940 r.), jak również pierwsze lata drugiej okupacji sowieckiej (od 1944 r.), które charakteryzowały się brutalnymi represjami i zbrodniami popełnionymi przez Sowieców na ludności Litwy, Łotwy oraz Estonii (masowe deportacje, zbrodnicze akty wymierzone w inteligencję), a także zacieklą walką Kremla z antysowieckim podziemciem niepodległościowym („leśnymi braćmi”; zob. Wnuk, 2018) w czasie umacniania władzy komunistycznej na terytorium okupowanych

państw bałtyckich, stanowią główny punkt odniesienia dla strategii rozliczeń z *ancien régime* oraz tworzenia ram dla oficjalnej opowieści o latach 1940–1991 – antysowieckiej i opartej o własne tradycje narodowo-państwowe polityki historycznej (szerzej: Kuczyńska-Zonik i Wilczewski, 2019).

Wbrew propagandzie sowieckiej, podkreślającej, że jesienią 1939 r. państwa bałtyckie dobrowolnie zgodziły się na obecność wojsk ZSRS na swoich terytoriach⁴, zachowanie ZSRS wobec Litwy, Łotwy oraz Estonii także w świetle ówczesnego prawa międzynarodowego należało ocenić jako napaść zbrojną (akt agresji), skutkującą następczą nielegalną okupacją oraz powodującą stan odpowiedzialności prawnej Związku Sowieckiego za działania bezprawne (Czapliński, 2009, s. 14–16; 75–83). W okresie międzywojennym uchwalono bowiem istotne instrumenty prawnomiędzynarodowe, wykluczające możliwość legalnego zawojuwania terytorium, które stanowiły zarzewie rodzącej się wówczas zasady normatywnej *ius contra bellum*, fundamentu powojennej Karty Narodów Zjednoczonych. Można wśród nich wskazać przede wszystkim: Traktat Przeciwojenny (pakt Brianda-Kellogga) z 1928 r., na mocy którego państwa-strony (w tym ZSRS) wyrzekały się wojny napastniczej jako metody prowadzenia polityki zagranicznej; Protokół Litwinowa z 1929 r. o wyrzeczeniu się użycia siły w celu rozwiązywania sporów międzynarodowych, w tym rozszczeń terytorialnych, którego stroną były m.in. takie państwa, jak ZSRS, Łotwa i Estonia;

jak również liczne pakt (o) nieagresji zawierane przez Związek Sowiecki również z Łotwą (5 lutego 1932 r.) oraz Estonią (4 maja 1932 r.) (szerzej: Grzebyk, 2010, s. 32–44). Podział stref wpływów pomiędzy III Rzeszę a ZSRS w wyniku realizacji podpisanego przez te państwa 23 sierpnia 1939 r. paktu o nieagresji (paktu Ribbentrop-Mołotow), wraz z tajnymi protokołami dodatkowymi z 23 sierpnia oraz 28 września 1939 r., doprowadził do wkroczenia wojsk ZSRS na terytorium państw bałtyckich, a następnie postawienia władzom tych krajów ultimatów (15 czerwca 1940 r. w stosunku do Litwy, dzień później wobec Łotwy i Estonii) skutkujących utratą przez nie suwerenności. Doszło wtedy również do powołania nowych ludowych rządów zgodnych z oczekiwaniami Kremla. To właśnie w połowie czerwca 1940 r. rozpoczęła się okupacja sowiecka państw bałtyckich – co warto podkreślić, zgodnie z doktryną Stimsona, zakazującą uznawania nielegalnych sytuacji powstałych w wyniku bezprawnego użycia siły zbrojnej, społeczność międzynarodowa nie uznała aneksji i okupacji Litwy, Łotwy oraz Estonii przez ZSRS.

W konsekwencji, poprzez stworzenie nowych rządów na terytorium trzech państw bałtyckich, Związek Sowiecki naruszył także obowiązki płynące z IV Konwencji haskiej dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej z 1907 r., zabraniającej państwu-okupantowi aneksji części lub całości terytorium państwa okupowanego oraz dokonywania w nim zmian ustrojowo-prawnych. Ponadto akty *ludowych parlamentów* wybranych pod ścisłą kontrolą okupacyjnych sił sowieckich proklamujących Litwę, Łotwę i Estonię jako socjalistyczne republiki sowieckie, które następnie *dobrowolnie* dołączyły do ZSRS (lipiec 1940 r.), należy ocenić jako nieważne na gruncie prawa międzynarodowego⁵. W świetle powyższego wybitnie

3 To wydarzenia ze stycznia 1991 r., kiedy siły zbrojne ZSRS oraz oddziały milicji podjęły szturm na różne budynki użyteczności publicznej w Wilnie, stanowiące ważne cele strategiczne, jak parlament czy wieża telewizyjna. W obronie wieży telewizyjnej zginęło wówczas 14 osób (zob. Wilczewski, 2021). Podobna akcja siłowa została również przeprowadzona na Łotwie (11–14 stycznia 1991 r.) w celu zdławienia aspiracji niepodległościowych Łotysz.

4 Strona sowiecka wskazywała na pakt o pomocy wzajemnej zawierane pomiędzy ZSRS a Litwą (10 października 1939 r.), Łotwą (5 października 1939 r.) oraz Estonią (28 września 1939 r.), na mocy których na terytorium państw bałtyckich stworzono bazy wojskowe ZSRS. Porozumienia te były jednak wymuszone i stanowiły realizację paktu Ribbentrop-Mołotow z 23 sierpnia i 28 września tego roku, już po agresji na Polskę i okupacji wschodnich województw II RP.

5 W ten właśnie sposób ocenili wydarzenia z 1940 r. Rady Najwyższe Litewskiej, Łotewskiej i Estońskiej

się przez państwa bałtyckie na niepodległość w 1991 r. w sensie prawnym stanowiło zakończenie bezprawnego stanu okupacji, poprzedzonego aktem agresji ZSRS na niepodległe Litwę, Łotwę oraz Estonię. Zgodnie z prawem międzynarodowym kraje te są zatem kontynuatorami istniejących w okresie międzywojennym w pełni niepodległych i suwerennych państw bałtyckich, a nie Litewskiej, Łotewskiej czy Estońskiej SRS⁶.

Mechanizmy zorientowane na rozliczenie okresu sowieckiego w państwach bałtyckich – aspekty prawne i polityczne

Podobnie jak inne państwa postkomunistyczne Europy Środkowo-Wschodniej wychodzące z systemu totalitarnego/autorytarnego w latach 1989–1991, również państwa bałtyckie po odzyskaniu niepodległości w 1991 r. zostały skonfrontowane z szeregiem wyzwań charakterystycznych dla społeczeństw postkomunistycznych, chcących zmierzyć się z niedemokratyczną przeszłością poprzez wdrożenie mechanizmów sprawiedliwości okresu przejściowego (*transitional justice*)⁷.

Możemy wskazać tu przede wszystkim na dylemat pociągnięcia do odpowiedzialności karnej przedstawicieli *ancien régime*, a także trwającą do dziś ożywioną dyskusję co do przeprowadzenia lustracji i/lub dekomunizacji, stworzenia ram prawnych dla zinstytucjonalizowanej opowieści o przeszłości, otwarcia archiwów, rehabilitacji ofiar dawnego systemu oraz restytucji mienia prywatnego przejętego przez władzę komunistyczną. Wszystkie one stanowią w istocie odmienne, ale dopełniające się wymiary koncepcji *transitional justice* (w szczególności jej główne filary, tj. sprawiedliwość retrybucyjna, sprawiedliwość restoracyjna, sprawiedliwość historyczna oraz sprawiedliwość administracyjna; Krotoszyński, 2017, s. 42–44), które – implementowane w ciągu ostatnich trzech dekad z różną intensywnością przez Litwę, Łotwę oraz Estonię – stworzyły instytucjonalno-prawne ramy dla kreacji niezależnej polityki historycznej przez władze w Wilnie, Rydze i Tallinnie po 1991 r., a tym samym przestrzeń do debaty społeczno-polityczno-historycznej w przedmiocie sowieckiej spuścizny.

Co ciekawe, analizowane powyżej jednoznaczne stanowisko prawne w przedmiocie odzyskania niepodległości, przyjęte przez państwa bałtyckie po ponadpółwiecznej nielegalnej okupacji sowieckiej, ma w istocie znaczenie przede wszystkim w płaszczyźnie prawnomiędzynarodowej – a w kontekście mechanizmów *transitional justice* wpływając na wydzwięk postępowań karnych, a także instrumentów poszukiwania i opowiadania prawdy na temat okresu sowieckiego panowania – nie zaś prawnokonstytucyjnej/prawoadministracyjnej. Powoduje to, że na tej drugiej płaszczyźnie Litwa, Łotwa oraz Estonia

Środkowo-Wschodniej – dekomunizacja (szerzej: Teitel, 2000); a także w kontekście sprawiedliwości okresu przejściowego na obszarze Europy Środkowo-Wschodniej, w tym przestrzeni postsowieckiej (Horne i Stan, 2018).

nie uniknęły dyskusji w zakresie kontynuacji prawnej pomiędzy *starym* a *nowym* porządkiem, co z kolei w sposób zasadniczy dotknęło prawoadministracyjne mechanizmy rozrachunków z przeszłością, jak lustracja czy dostęp do archiwów, nie pozwalając tym samym na sformułowanie tezy o pełnym rozliczeniu się z systemem komunistycznym przez państwa bałtyckie. Dodatkowo analiza przyjętego instrumentarium sprawiedliwości okresu przejściowego wskazuje bardzo jednoznacznie, że w polityce rozrachunków z przeszłością państw bałtyckich istotniejsze miejsce zajęło zmierzenie się ze zbrodniami okresu stalinowskiego, popełnionymi przez przedstawicieli okupacyjnej władzy sowieckiej niż ocena represji lat 60., 70. czy 80. XX w., jak również własnego udziału w tworzeniu i podtrzymywaniu systemu komunistycznego⁸.

Na szczególną uwagę zasługuje w tym kontekście retrybucyjny filar strategii rozliczeń z przeszłością. W porównaniu z większością innych państw postkomunistycznych, w tym wyrosłych na gruzach ZSRS, państwa bałtyckie (a w ich grupie na czele od początku znajdowała się Litwa) zdecydowały się na dość stanowczą odpowiedź prawnokarną na zbrodnie przeszłości. Co ważne, pomimo że działania śledczych dotyczą w istocie całego okresu obu okupacji – czego najnowszym przykładem jest skazanie sprawców masakry spod wieży telewizyjnej w Wilnie z 1991 r.⁹ – to jednak

większość postępowań karnych (a w rezultacie ich waga prawna oraz polityczna) odnosi się do okresu początków drugiej okupacji sowieckiej. Przedmiotem postępowań karnych stały się w głównej mierze przypadki masowych deportacji ludności Litwy, Łotwy oraz Estonii w głąb ZSRS, represji wobec inteligencji narodów bałtyckich oraz zbrodni popełnionych przez Sowieców na uczestnikach antysowieckiego ruchu oporu („leśnych braciach”) pod koniec II wojny światowej i w latach następujących bezpośrednio po niej. Oskarżano w nich byłych funkcjonariuszy NKWD, MGB, KGB, ale także weteranów Armii Czerwonej (Mälksoo, 2001). Należy przy tym uwypuklić, że wzmocnieniem aktywności prokuratorskiej stało się wykorzystanie kategorii zbrodni międzynarodowych (*international core crimes*), w tym zbrodni ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości oraz zbrodni wojennych, dla prawnej kwalifikacji tragedii, jakiej doświadczyły narody państw bałtyckich ze strony dwóch totalitaryzmów (w szczególności sowieckiego). I choć warto wskazać, że wszystkie trzy państwa bałtyckie po odzyskaniu niepodległości implementowały definicje zbrodni międzynarodowych do swojego prawodawstwa – a w porównaniu z Konwencją ONZ o zapobieganiu i karaniu zbrodni ludobójstwa z 1948 r. znacznie rozszerzając zwłaszcza pojęcie zbrodni ludobójstwa – to przede wszystkim Litwa wsparła swoją politykę historyczną, kierowaną swoistym paradygmatem *podwójnego ludobójstwa* (dokonanego przez obu okupantów), poprzez odwołanie się do prawnomiędzynarodowej kategorii zbrodni ludobójstwa w toku postępowań karnych.

W konsekwencji część osób, skazanych na podstawie prawa krajowego państw bałtyckich, złożyło skargi przeciwko tym

(*Lietuvos apeliacinis teismas Sausio...*, 2021). Pierwszy wyrok w tej sprawie zapadł w 1999 r. w Wileńskim Sądzie Rejonowym.

SRS w czasie procesu odzyskiwania niepodległości w latach 1989–1990.

6 W literaturze przedmiotu określa się to mianem zaczerpniętej do prawa międzynarodowego z prawa rzymskiego instytucji *postliminium*, która pozwala na odzyskanie pełni praw przez państwo znajdujące się czasowo pod nielegalną okupacją państwa trzeciego (zob. Karski, 2014).

7 Pojęcie określające zespół mechanizmów sądowych oraz pozasądowych wykorzystywanych przez społeczeństwa postautorytarne/posttotalitarne lub społeczeństwa postkonfliktowe po transformacji do demokracji po latach rządów niedemokratycznych lub z wojny do pokoju. Należą do nich: postępowania karne, mechanizmy poszukiwania i opowiadania prawdy na temat czasu represji (np. komisje prawdy i pojednania), programy reparacyjne, reformy instytucjonalne, weryfikacja funkcjonariuszy dawnego reżimu (znana również jako lustracja) czy – istotna zwłaszcza na obszarze Europy

8 Co tylko podkreśla większą intensyfikację działań z zakresu tzw. *post-transitional justice*, tj. prawnej oceny wydarzeń znacznie oddalonych w czasie względem momentu odzyskania niepodległości przez państwa bałtyckie (por. Pettai, V., 2015, s. 82–83).

9 Sprawców masakry pod wieżą telewizyjną w Wilnie ze stycznia 1991 r. skazano za popełnienie zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości w wyroku Wileńskiego Sądu Rejonowego z 27 marca 2019 r. Wyrok utrzymano w mocy decyzją wileńskiego Sądu Apelacyjnego Litwy z 31 marca 2021 r. Do odpowiedzialności pociągnięto sześćdziesiąt siedem osób, w tym Dmitrija Jazowa, ministra obrony ZSRS w latach 1987–1991 (sprawa nr 1A-34-1020/2021)

podmiotom do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC) w Strasburgu. Były one oparte o powtarzający się schemat – skarżący zarzucali w nich, że poprzez postępowania karne dotyczące wydarzeń z okresu II wojny światowej lub tuż po niej i następcze wyroki skazujące Litwa, Łotwa oraz Estonia naruszyły art. 7 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (EKPC), tj. zakaz karania bez podstawy prawnej. Nieco uogólniając, skarżący argumentowali, że w czasie, kiedy analizowane zachowania zaistniały, w prawie międzynarodowym nie wytworzył się jeszcze odpowiedni standard w zakresie ścigania przypadków zbrodni międzynarodowych (np. sprawa *Kononov przeciwko Łotwie*) lub – zwłaszcza w kontekście prób osądzenia zbrodni ludobójstwa przez Litwę – znaczne rozszerzenie definicji ludobójstwa w krajowym prawodawstwie spowodowało w istocie naruszenie przez państwo litewskie zasady *lex retro non agit* (sprawy: *Vasiliauskas przeciwko Litwie* oraz *Drelingas przeciwko Litwie*)¹⁰.

Nie bez wątpliwości prawnych wyrażanych przez strasburski trybunał i kilku dotkliwych porażek (w sprawach *Kononov*, Wyrok ETPC, 2009 oraz *Vasiliauskas*, Wyrok ETPC, 2015, Izba oraz Wielka Izba ETPC orzekły naruszenie art. 7 EKPC przez Łotwę oraz Litwę), z batalii sądowej przed ETPC państwa bałtyckie wyszły ostatecznie zwycięsko. Najistotniejsze okazały się wyroki w sprawie *Kononov* (orzeczenie Wielkiej Izby ETPC) z 2010 r. i w sprawie *Drelingas* z 2019 r. (Wyrok ETPC, 2019), w których po raz pierwszy zbrodnie popełnione przez przedstawicieli reżimu sowieckiego zostały określone mianem zbrodni międzynarodowych na forum sądu międzynarodowego. W sprawie *Kononov przeciwko Łotwie*,

odnoszącej się do pacyfikacji łotewskiej wioski w 1944 r. przez skarżącego – wówczas sowieckiego partyzanta, a wcześniej żołnierza Armii Czerwonej – ETPC zaaprobował kwalifikację prawną zastosowaną przez łotewski wymiar sprawiedliwości i skazanie Kononowa za zbrodnię wojenną (Mälksoo, 2011). Natomiast w sprawie *Drelingas przeciwko Litwie* trybunał w Strasburgu zgodził się z wyrokami litewskich sądów, które skazały byłego pracownika MGB/KGB, uczestniczącego w 1956 r. w operacji schwywania Adolfa Ramanauskasa („Vanagasa”) wraz z małżonką – jednego z przywódców litewskich „leśnych braci”, za zbrodnię ludobójstwa (Bruskina, 2020, s. 137–159). Pomimo szeregu wątpliwości prawnych, a także zarzutów natury politycznej zgłaszanych w szczególności przez Rosję¹¹, to z pewnością przełomowy wyrok, uwypuklający nadrzędny cel okupacyjnych organów władzy sowieckiej, realizowany w szczególności w okresie stalinowskim, względem narodów państw bałtyckich – ich całkowite podporządkowanie, a także zniszczenie instytucji politycznych, społecznych oraz kulturalnych, które ułatwiłyby zainstalowanie systemu komunistycznego na opisywanym obszarze.

Można zatem stwierdzić, że w ramach działań rozliczających sowiecką przeszłość w państwach bałtyckich – co widoczne jest szczególnie na Litwie – prawnokarny filar *transitional justice* i *prawda sądowa* wypływająca z orzeczeń sądów krajowych, istotnie wzmocnionych prawnie, ale również politycznie przez wskazane powyżej właściwe orzeczenia ETPC, miały za zadanie dopełnić

prawdę historyczną ustalaną (odkrywaną) przez inne organy (instytucje pozasądowe) w tym celu powołane (realizując cele sprawiedliwości historycznej oraz restoratywnej). Na Litwie jeszcze przed odzyskaniem niepodległości (w 1988 r.) ruch Sajūdis stworzył komisję zajmującą się zbieraniem informacji na temat osób poddanych przez władzę sowiecką masowym deportacjom w latach 40. XX w. – w 1992 r. ciało to przekształciło się w instytucję naukowo-badawczą Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy (którego częścią od 1997 r. jest również Muzeum Ofiar Ludobójstwa w Wilnie). Na Łotwie za sprawą aktywności parlamentu doszło do powołania podobnej komisji w 1992 r. – w tym przypadku zobowiązano komisję do gromadzenia dokumentacji i oceny materiału operacyjnego archiwów NKWD i KGB. W 1995 r. na tej bazie utworzono Centrum Dokumentacji Dziedzictwa Totalitaryzmu, instytucję państwową powiązaną z łotewskim ministerstwem sprawiedliwości. Wreszcie w 1992 r. estońskie Zgromadzenie Państwowe (parlament) powołało Estońską Komisję Państwową dla Oceny Polityki Represji, która w 2005 r. opublikowała raport (*Białą Księgę*) zestawiający wszystkie szkody i straty poniesione w toku obu okupacji. Warto jednak wyraźnie podkreślić, że choć wyżej wymienione komisje zajmować się miały zarówno okresem okupacji niemieckiej, jak i sowieckiej, to jednak prace w zdecydowanie większym stopniu dotyczyły skali zbrodni oraz represji dokonanych przez Sowietów (Pettai, E-C., 2015, s. 1084–1085).

Do instytucji sprawiedliwości historycznej oraz restoratywnej zaliczyć należy także trzy prezydenckie komisje historyczne, utworzone równolegle w 1998 r. przez głowy państwa Litwy, Łotwy oraz Estonii (w literaturze przedmiotu niekiedy nieco błędnie określane mianem pewnej wariacji komisji prawdy i pojednania; Stan, 2009). Ich kreacja

stanowiła odpowiedź na gęstniejącą atmosferę w latach 90. zeszłego wieku w ramach burzliwego dyskursu publicznego na temat trudnej przeszłości, w tym udziału przedstawicieli państw bałtyckich w Holokauście u boku III Rzeszy (włączając w to formacje kolaboracyjne), a tym samym oskarżeń wysuwanych przez środowiska żydowskie, a dotyczących relatywizacji Zagłady w państwach bałtyckich (Pettai, E-C., 2015, s. 1085–1086). W rezultacie mandaty wszystkich komisji historycznych obejmowały ustalanie faktów i odkrywanie prawdy na temat zbrodni nazistowskich (co miało pokazać światu otwarcie Litwy, Łotwy oraz Estonii na dyskusję historyczną również na tej mniej wygodnej dla nich płaszczyźnie), choć badanie zbrodni sowieckich pozostawało ważnym zadaniem tych instytucji. Największa presja ze strony społeczności międzynarodowej w tej kwestii była wyczuwalna na Litwie, gdzie powołano Międzynarodową Komisję ds. Oceny Zbrodni Nazistowskiej i sowieckiego Reżimu Okupacyjnego. W jej skład weszli zarówno litewscy, jak i międzynarodowi historycy oraz intelektualiści. W pełni międzynarodowa komisja (bez udziału czynnika lokalnego) została natomiast stworzona w Estonii (Międzynarodowa Komisja ds. Badania Zbrodni Przeciwko Ludzkości). Dla kontrastu, Komisja Historyków Łotewskich była ciałem w pełni krajowym. Ocena działań komisji historycznych jest niejednoznaczna. Z jednej strony podkreśla się, że ich funkcjonowanie pozwoliło na przybliżenie społeczeństw państw bałtyckich *trudnej prawdy* na temat ich aktywnego udziału w Holokauście (co widoczne było zwłaszcza na Litwie oraz Łotwie) (Wilczewski, 2019). Z drugiej zaś, wskazuje się, że były one utworzone w dużej mierze (lub wyłącznie) dla potrzeb umożliwienia owocnego dialogu państw bałtyckich ze światem zachodnim wokół problemu Zagłady (niezbędnego politycznie w ówczesnej sytuacji, kiedy państwa te dążyły do integracji ze strukturami

¹⁰ „Sprawy estońskie”, które trafiły przed oblicze ETPC, to: Decyzja ETPC, 2006 i Decyzja ETPC, 2006b. Wszystkie wymienione skargi zostały uznane przez trybunał za niedopuszczalne.

¹¹ *Gloryfikacja bandytów; wybielanie antysemitów*, z których według propagandy sowieckiej/rosyjskiej składać się miał wyłącznie podziemny ruch niepodległościowy. Wyrok ETPC oceniany jest w mediach (pro)rosyjskich jako wybitnie antyrosyjski i polityczny (por. *В МИД РФ выразили возмущение в связи с решением ЕСПЧ...*, 2019; *Непрерывная цепочка геноцидов...*, 2019).

euroatlantyckimi), a Wilno, Ryga i Tallinn nawet nie próbowały wykształcić podobnej platformy debaty z Kremlen w przedmiocie zbrodni i represji okresu sowieckiego, też wszak objętych mandatem prac trzech komisji prezydenckich (Pettai, E.-C., 2015, s. 1098–1101).

Ponadto działaniem dopełniającym filar sprawiedliwości historycznej i restoratywnej *transitional justice* były instrumenty prawne zorientowane na rehabilitację ofiar i pokrzywdzonych przez oba reżimy totalitarne, jak również nadanie ochrony i statusu prawnego osobom walczącym z okupacyjnym systemem sowieckim, w tym „leśnym braciom”¹². W tym świetle można również postrzegać wysiłki w zakresie restytucji znacjonalizowanego przez komunistów mienia – zdecydowanie bardziej zaawansowane na Łotwie oraz w Estonii niż na Litwie (Pettai, V., 2015, s. 81).

Przechodząc do przeglądu mechanizmów sprawiedliwości administracyjnej, warto na wstępie zauważyć, że stosunek do przynależności do ZSRS (jako okresu okupacji) zmanifestowano już w ustawodawstwie dotyczącym obywatelstwa wszystkich trzech niepodległych republik, co samo w sobie wydaje się znamienne. Automatyczna naturalizacja przysługiwała bowiem przede wszystkim osobom, które zamieszkiwały te tereny do czerwca 1940 r. Ponadto estońskie prawo wykluczało możliwość nadania obywatelstwa byłym agentom Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego ZSRS (KGB) czy osobom szpiegującym na rzecz innych państw (Закон Эстонии, 1995a).

To właśnie konieczność ochrony niepodległości młodych demokracji przed próbami jej zdestabilizowania z zewnątrz stała się motorem procesów tzw. dekagebizacji państw. Już

12 Warto jednak nadmienić, że nie uniknięto przy tym różnych kontrowersji, kiedy część osób rehabilitowanych była podejrzewana o sprawstwo lub współsprawstwo zbrodni nazistowskich (zob. Pettai, V., 2015, s. 79).

w 1991 r. rozwiązano lokalne struktury KGB i przejęto pozostałości¹³ dokumentacji archiwalnej sowieckich struktur represyjnych. Choć pod lupą władz znaleźli się wszyscy pracownicy totalitarnych służb bezpieczeństwa, to osobliwą uwagą objęto miejscowe organy KGB. Dowodem na to są zapisy, dotyczące konsekwencji współpracy z sowiecką agenturą, w szeregu rozwiązań legislacyjnych tworzących się od nowa systemów prawnych państw bałtyckich¹⁴. Istotne miejsce w tym temacie zajmują przepisy lustracyjne, mające na celu przede wszystkim *oczyszczenie* szeregów nowych elit z sowieckiej agentury. Debaty dotyczące kształtu odpowiednich regulacji prawnych toczyły się w przestrzeni publicznej wszystkich trzech omawianych republik od momentu rozpadu ZSRS.

Ustawa o rejestracji i publikacji nazwisk funkcjonariuszy oraz współpracowników służb specjalnych krajów, które okupowały Estonię, została przyjęta 6 lutego 1995 r. (Закон Эстонии, 1995b). Charakterystyczne, że dokument regulował odpowiedzialność za działalność zarówno na rzecz ZSRS, jak i III Rzeszy. Na jej mocy osoby, które dobrowolnie się ujawniły, nie poniosły żadnych konsekwencji prawnych¹⁵, a zakres ich współpracy został objęty tajemnicą państwową¹⁶. Listy nazwisk osób, które nie zdecydowały się na kontakt z organami lustracyjnymi, podano do wiadomości publicznej.

13 Część archiwów została wywieziona do Moskwy, część zniszczono.

14 W ustawach o obywatelstwie, o obcokrajowcach, w ordynacjach wyborczych, ustawach lustracyjnych itd. (zob. *Lustracja w krajach Europy Środkowej i państwach bałtyckich*, 2009, s. 21–33).

15 Z wyjątkiem prezydenta, członków parlamentu, sędziów Sądu Najwyższego oraz osób, które dopuściły się zbrodni przeciwko ludzkości.

16 Z wyjątkiem osób oskarżanych o zbrodnie wojenne, zbrodnie przeciw ludzkości oraz czynnych polityków i sędziów Sądu Najwyższego.

Na Litwie już od 25 września 1991 r. działała grupa robocza badająca związki polityków z KGB Litewskiej SRS, na czele z dysydem i byłym więźniem politycznym Balyssem Gajauskasem. Wspomniane już powyżej Litewskie Centrum Badań nad Ludobójstwem i Ruchem Oporu¹⁷ przejęło opiekę nad agenturalną dokumentacją. Obok szeregu przepisów, zawartych w innych aktach normatywnych, w 1998 r. uchwalono ustawę lustracyjną, która regulowała kwestie oceny Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (NKWD), Ludowego Komisariatu Bezpieczeństwa Państwowego (NKGB), Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego (MGB) i Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (KGB) oraz bieżącej działalności pracowników tych organizacji (*Lietuvos Respublikos įstatymas dėl SSRS...*, 1998). Wszystkie wymienione organy represyjne zostały uznane za organizacje przestępcze, winne zbrodni wojennych, ludobójstwa, represji, terroru i prześladowań politycznych w okupowanej przez ZSRS Republice Litewskiej. Wprowadzono dziesięcioletni okres karencji¹⁸ na pełnienie funkcji publicznych, pracę w samorządach, bankach i innych instytucjach strategicznych. Uniemożliwiono wykonywanie takich zawodów, jak prawnik, notariusz, nauczyciel, wychowawca czy kierownik placówki oświatowej. Jednocześnie ustawa zapewniła nietykalność i pełnię praw wszystkim, którzy zdecydowali się na ujawnienie i współpracę z komisją lustracyjną (*Lietuvos Respublikos asmenų...*, 1999). Choć litewskie przepisy prawne wprowadziły termin utajnienia danych byłych współpracowników na okres 75 lat, to temat

17 Działały również inne instytucje zajmujące się badaniem zbrodni popełnionych na narodzie litewskim.

18 Wyjątek stanowiły osoby, które po 12 marca 1990 r. rozwiązały stosunek służbowy z organami bezpieki. Ustawa z 19 kwietnia 1999 r. znosiła to ograniczenie dla osób, które po 11 marca 1990 r. pozostały na służbie i współpracowały z organami Republiki Litewskiej.

otwarcia archiwum wciąż powraca na agendę sejmową w tym kraju.

Najmniejszy postęp w temacie lustracji jeszcze do niedawna zdawał się występować na Łotwie. Kwestie lustracji reguluje tam ustawa o przechowywaniu i wykorzystywaniu dokumentów byłego KGB oraz stwierdzaniu faktu współpracy z KGB z 19 maja 1994 r. (*Par bijušās Valsts...*, 2019). Materiały KGB Łotewskiej SRS już 24 sierpnia przejęła komisja pod kierownictwem dysydenta Vilisa Seleckisa, następnie znalazły się one w gestii Centrum Dokumentacji Dziedzictwa Totalitaryzmu. Zasady korzystania z kartotek sowieckiej agentury ściśle regulowały przepisy ustawy o archiwach z 1991 r. Choć umożliwiły one dostęp do sowieckich dokumentów wszystkim osobom, to zgodnie z ograniczeniami ustawy o tajemnicy państwowej oraz ustawy o ochronie danych osobowych upublicznianie ich treści było zakazane. Po przeszło dwóch dekadach sporów w 2018 r. Łotwa zdecydowała się na całkowite odtajnienie zawartości tzw. worków KGB czy worków CzeKa. Z uwagi na agenturalną przeszłość polityków i innych znaczących osobistości, związanych z kulturą czy życiem religijnym, decyzja ta rzuca nowe światło na debatę rozliczeniową w kwestii bezpieczeństwa państwowego oraz możliwości i zakresu sterowania elitami przez państwa trzecie.

Biorąc pod uwagę powyższe, należy stwierdzić, że debaty rozliczeniowe i przyjmowane przez kraje bałtyckie przepisy lustracyjne były restrykcyjne (*Lustracja w krajach Europy Środkowej...*, 2009), bowiem zakładały zakaz kandydowania w wyborach parlamentarnych, ograniczenia w uzyskaniu obywatelstwa, dostępie do funkcji publicznych, niektórych zawodów, a nawet partycypacji w gospodarczych podmiotach prywatnych.

Podsumowując ten wątek rozważań, podkreślmy, że na poziomie formalno-prawnym stopień wdrożenia mechanizmów

sprawiedliwości okresu przejściowego przez państwa bałtyckie określić należy jako bardzo wysoki. Ponadto warto dodać, że Litwa, Łotwa oraz Estonia skorzystały w tej mierze zarówno z sądowych (postępowania karne), jak i poza-sądowych (metody poszukiwania i opowiadania prawdy, ustawy rehabilitacyjne, restytucja mienia czy mechanizmy lustracyjne) instrumentów *transitional justice*. Przedstawiony powyżej przegląd najważniejszych środków prawnych ukierunkowanych na rozrachunek z sowiecką spuścizną pokazał jednocześnie, że głównym punktem odniesienia stał się dla wszystkich trzech państw bałtyckich moment rozpoczęcia dwóch okupacji sowieckich (1940 r. i po 1944 r.), wynikających z wcześniejszej napaści zbrojnej ZSRS na Litwę, Łotwę i Estonię, oraz konieczność prawnego, politycznego i moralnego osądzenia masowych zbrodni popełnionych przez Sowietów na narodach bałtyckich. Pomimo nieraz dość radykalnych rozwiązań prawnych w zakresie lustracji, pełna implementacja tego mechanizmu z powodów politycznych – nad czym pochylamy się szerzej również poniżej – była jednak mocno utrudniona. Wynikało to z faktu, że w tym przypadku co do zasady państwa bałtyckie były zmuszone ocenić nie tyle zachowania *obcych* (tj. przedstawicieli okupacyjnej władzy sowieckiej), co *swoich* (i swojego wkładu w tworzenie totalitarnego systemu komunistycznego), co z wielu względów nie mogło być zadaniem łatwym.

Spółeczno-polityczne przepracowanie okresu sowieckiej dominacji w państwach bałtyckich

Okres sowieckiej przynależności państw bałtyckich stanowi oś ich współczesnej narracji historycznej z naciskiem na antysowiecką rezystancję. Składają się na nią takie elementy, jak gloryfikacja okresu pierwszej niepodległości w dwudziestoleciu międzywojennym,

wydarzenia II wojny światowej z akcentem na deportacje i wywózki oraz aktywność tzw. leśnych braci. Szczególną uwagę przywiązuje się również do wydarzeń z okresu śpiewającej rewolucji oraz rozpadu ZSRS.

Przyczynkiem do kreacji polityk pamięci Litwy, Łotwy i Estonii stała się debata publiczna, zainicjowana w okresie reform przebudowy. Ograniczenie cenzury i powstanie ruchów narodowych w ZSRS¹⁹ stworzyły sprzyjające warunki do podejmowania tematów dotąd zakazanych. Już pod koniec lat 80. XX w. w centrum uwagi państw bałtyckich znalazły się tajne protokoły do paktu Ribbentrop-Mołotow, na mocy których te znalazły się w sowieckiej strefie wpływów. Wyrazem protestu i zarazem manifestacją żądania odtajnienia dokumentów stał się Bałtycki Łańcuch (szerzej: Jundo-Kaliszewska, 2019, s. 152–155). W 50. rocznicę podpisania sowiecko-nazistowskiego dokumentu 23 sierpnia 1989 r. ok. dwóch milionów osób utworzyło żywy łańcuch o długości ok. 600 km²⁰, który połączył Wilno, Rygę i Tallinn. Znamienne, że choć 26 sierpnia 1989 r. Komitet Centralny Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego (KC KPZS) wystosował wezwanie do Bałtów o wycofanie się z *separatystycznej polityki* (Brazauskas, 1992, s. 76), to 24 grudnia 1989 r. Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRS uchwalił rezolucję potępiającą pakt Ribbentrop-Mołotow (zob. *Постановление Съезда народных депутатов СССР о пакте Молотова-Риббентрона от 24.09.1989 г.; Госдуму попросили отменить*

19 Wszystkie trzy ruchy niepodległościowe w państwach bałtyckich powstały za zgodą władz centralnych na Kremlu jako organizacje na rzecz wsparcia procesów wdrażania reform gorbaczowowskiej przebudowy. Dlatego też 13 kwietnia 1988 r. – datę powstania estońskiego Frontu Ludowego określa się dniem narodzin legalnej opozycji w ZSRS.

20 W ramach poparcia białoruskiej opozycji 23 sierpnia 2020 r. akcję powtórzono, organizując żywy łańcuch Wolności z Wilna do granicy z Białorusią (zob. *Laisvės kelias | Lietuva – Baltarusija*, 2020).

документ с осуждением пакта Молотова – Риббентрона, 2020).

Białe plamy historii i ich detabuizacja stały się kluczowym elementem kształtowania nowoczesnej tożsamości narodów bałtyckich – głos dysydentów i byłych więźniów politycznych zdominował debatę publiczną, pociągając za sobą kolejne kroki władz omawianych republik.

Ewenementem na skalę ZSRS były najpierw likwidacja 7 grudnia przez Radę Najwyższą Litewskiej SRS monopolu KPZS, a następnie secesja Komunistycznej Partii Litwy (KPL) 20 grudnia 1989 r. (Jundo-Kaliszewska, 2019, s. 163–173). Skuteczna kooperacja „patriotycznego” odłamu litewskich komunistów z Sajūdisem²¹ stała się motorem do ogłoszenia przez Litwę 11 marca 1990 r. restytucji niepodległości (Akt 11 Marca). Był to wstęp do desowietyzacji regionu również w przestrzeni publicznej. Tym sposobem odpowiedzialność członków partii komunistycznej na Litwie została zatuszowana, a w efekcie – rozmyta (Srebrakowski, 2017). Skutkowało to zawężeniem pamięci o komunizmie do problematyki politycznej, oporu społecznego, mechanizmów i skutków represji (Grajewski, 2013, s. 180) oraz wyborem na pierwszego prezydenta Litwy w 1992 r. byłego sekretarza KPL LRS Algirdasa Brazauskasa.

Odbudowywanie tożsamości narodowych i budowanie podstaw patriotyzmu odbywa się z pominięciem aktywności w strukturach partii czynnych polityków, lecz głównie w oparciu o martyrologię (Kuczyńska-Zonik i Wilczewski, 2019, s. 7–9) i konfrontacje z narracją współczesnej Rosji. Moskwa nie tylko odrzuca odpowiedzialność ZSRS za wybuch II wojny światowej czy aneksję państw bałtyckich w 1940 r., ale idzie o krok

21 Warto pamiętać, że członkostwo Sajūdisu nie wykluczało przynależności do KPL. Obie organizacje były legalne.

dalej, działając na rzecz rehabilitacji paktu Ribbentrop-Mołotow.

Warto nadmienić, że aktywność w zakresie likwidacji sowieckiej spuścizny determinuje politykę narodowościową Litwy, Łotwy i Estonii²². Z drugiej strony nowoczesna narracja historyczna państw bałtyckich budzi emocje niektórych mniejszości narodowych i prowadzi do konfliktów i podziałów społecznych na tym tle. Wyrazem tego były procesy z końca lat 90. ubiegłego wieku tzw. polskich autonomistów, procesy sprawców tragedii 13 stycznia 1991 r. czy wojny pomnikowe²³. Ciekawe, że o ile mniejszość rosyjska w państwach bałtyckich sceptycznie podchodzi do tematu lustracji, upatrując w niej m.in. narzędzie nagonki na Rosję, o tyle przedstawiciele mniejszości polskiej na Litwie konsekwentnie apelują o upublicznienie dokumentów agenturalnych²⁴.

Od trzech dekad „teczki agencje”²⁵ pozostają skutecznym instrumentem w walkach politycznych w wymiarze wewnętrznym oraz narzędziem destabilizacji państw bałtyckich²⁶ w wymiarze zewnętrznym. Pierwszym europejskim prezydentem, który został usunięty z urzędu w trybie impeachmentu, był

22 Wyrazem tych działań jest problem bezpieczeństwa w Estonii i na Łotwie czy problemy oświaty mniejszości narodowych na Litwie.

23 Konflikt o pomnik Brązowego Żołnierza w Tallinnie z 2007 r., konflikt o usunięcie socjalistycznych rzeźb z Mostu Zielonego w Wilnie itd. (zob. Kuczyńska-Zonik i Wilczewski, 2019, s. 17–26).

24 Partia Akcja Wyborcza Polaków na Litwie – Związek Chrześcijańskich Rodzin permanentnie wnioskuje o ujawnienie list agentów, zgłaszając poprawki do ustawy lustracyjnej w latach 2017, 2018 i 2021.

25 M.in. w 2018 r. litewska gazeta „Respublika” opublikowała listę osób, które prawdopodobnie współpracowały z KGB, tzw. listę Tomkusa.

26 Problem dotyczy również Polski, gdzie sporadycznie ujawniane są kolejne dokumenty, dotyczące głównych aktorów lokalnej sceny politycznej. Prowadzi to do polaryzacji społeczeństwa i jest skutecznym narzędziem legitymizacji władzy partii rządzącej (por. Walenciak, 2016).

w 2004 r. prezydent Litwy Rolandas Paksas. Podstawę do odwołania Paksasa, oskarżonego o ujawnienie tajemnicy państwowej i uleganie wpływom rosyjskiego przedsiębiorcy Jurija Borisova, stanowiło orzeczenie litewskiego Sądu Konstytucyjnego z 31 marca 2004 r. (sprawa Nr 14/04; *Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas...*, 2004). Europejski Trybunał Praw Człowieka, rozpatrujący skargę byłego prezydenta Litwy Rolandas Paksasa przeciwko Republice Litewskiej, 6 stycznia 2011 r. uznał, że dożywotni zakaz ubiegania się przez niego o mandat poselski jest karą niewspółmierną i narusza postanowienia EKPC (*Rolandas Paksas wygrał z Litwą w Strasburgu*, 2011).

Na zarzuty o domniemaną współpracę z Kremlem narażeni byli inni prezydenci, w tym reemigrantka z Kanady, prezydent Łotwy Vaira Vīķe-Freiberga, oraz reemigrant z USA, prezydent Litwy Valdas Adamkus, którzy wetowali projekty regulacji prawnych, dotyczących ujawnienia pełnych list agentów KGB (*Latvian President refuses to publish the names of former KGB agents*, 2006).

Szerokim echem odbiła się też sprawa kolportowanej w 2014 r. wśród europarlamentarzystów w Brukseli książki *Czerwona Dalia. Zatajone strony biografii Dalii Grybauskaitė* autorstwa Rūty Janutienė, sugerującej związek prezydenta Litwy z Kremlem.

Decyzja władz łotewskich z 2018 r. o upublicznieniu nazwisk agentów również miała kontynuację w postaci wielu skandali. Na liście ujawnionych osób znalazło się wielu czynnych polityków, w tym dwukrotny premier Ivars Godmanis²⁷, a nawet metropolita Rygi Aleksander Kudriaszow (zob. Łomanowski, 2018; *Łotwa upublicznia komunistyczne archiwa*, 2018).

Na uwagę zasługuje również precedens pierwszej premier niepodległej Litwy Kazimiry

27 Ostatecznie został on oczyszczony z zarzutów.

Prunskienė, oskarżonej o współpracę z KGB²⁸. Prunskienė pozostała czynną polityczką – dwukrotnie startowała w wyborach prezydenckich, zdobyła mandat do Parlamentu Europejskiego, w dwóch rządach piastowała stanowisko ministra rolnictwa²⁹.

Tego typu skandale polityczne są skutecznym narzędziem propagandy państw trzech nastawionej na polaryzację społeczeństwa i utrzymanie wysokiej temperatury sporów narodowościowych. Nie bez znaczenia pozostaje szeroki rezonans omawianych wydarzeń również na arenie międzynarodowej.

Podsumowanie

Z perspektywy trzech dekad należy stwierdzić, że pozbycie się etykiet republik postsowieckich przez Litwę, Łotwę i Estonię dotyczyło nie tylko usunięcia wizualnych emblematów totalitaryzmu z przestrzeni publicznej czy sprostania wyzwaniom politycznej i ustrojowej tranzycji państw, ale przede wszystkim zrzućenia balastu totalitaryzmu i zabezpieczenia struktur państwowych tudzież resortów strategicznych przed wpływami agenturalnymi państw trzecich. Jak wykazaliśmy w niniejszym opracowaniu, dla podjęcia szerokich działań prawnych (oraz pozaprawnych), mieszczących się w pojęciu sprawiedliwości okresu przejściowego, jednym z kluczowych elementów stało się wypracowanie jednolitego stanowiska prawnego w przedmiocie agresji ZSRS na państwa bałtyckie w latach 1939–1940 i bezprawnej okupacji sowieckiej Litwy, Łotwy oraz Estonii, a także kontynuacji prawnej niepodległych państw bałtyckich istniejących w okresie międzywojennym – nie zaś Litewskiej, Łotewskiej czy Estońskiej SRS.

28 W 2004 r. sąd oddalił zarzuty na skutek zaginięcia dowodów i wycofania zeznań świadków.

29 W 2004 r. uzyskała mandat eurodeputowanej, z którego zrezygnowała. Została ministrem rolnictwa w 2004 r. w rządzie Algirdasa Brazauskasa i w 2006 r. w rządzie Gediminas Kirkilasa.

Państwa bałtyckie, choć tylko częściowo³⁰, aczkolwiek względnie szybko, zwłaszcza w porównaniu do innych krajów postsowieckich (szerzej: Horne i Stan, 2018), wdrożyły mechanizmy ukierunkowane na rozrachunek z sowiecką spuścizną – w praktyce pierwsze analizowane powyżej instrumenty *transitional justice* były wprowadzane krótko po odzyskaniu niepodległości w 1991 r. W tym świetle należy zauważyć, że w odróżnieniu od np. Federacji Rosyjskiej (ale również wielu innych byłych republik ZSRS), w państwach bałtyckich zlikwidowano Komunistyczną Partię, rozwiązano lokalne struktury KGB, wszczęto strategię postępowań karnych (prowadzonych przeciwko sprawcom tzw. zbrodni międzynarodowych, na czele ze zbrodnią ludobójstwa, ściganych szczególnie aktywnie na Litwie), powołano wiele instytucji z zakresu metod poszukiwania i opowiadania prawdy, a także uchwalono przepisy lustracyjne.

Jak wynika z przeprowadzonej analizy, zasadniczym punktem odniesienia dla polityki rozliczeń z totalitarną sowiecką przeszłością stały się lata 40. XX w., czyli czas największych sowieckich represji wymierzonych w Bałtów, a także aktywności antysowieckiego podziemia niepodległościowego. Znalazło to odbicie nie tylko na poziomie ustawodawczym oraz sądowym (czego przykładem są wspomniane postępowania karne oraz powołanie instytucji zajmujących się zachowaniem pamięci o ofiarach totalitaryzmu), ale także w debacie publicznej i kształtującej się aż do chwili obecnej polityce historycznej – antysowieckiej i opartej na własnych tradycjach narodowo-państwowych. Z drugiej strony szczególnie problematyczne okazało się rozliczenie członków systemu komunistycznego (Zolubas, 2015), który był także formą ograniczonej suwerenności i legitymizacji władzy okupacyjnej, narzuconej odgórnie po bezprawnej aneksji

30 Np. w Czechach przeprowadzono tzw. pełną lustrację.

państw bałtyckich przez ZSRS. Unikanie moralnej oceny aktywności Bałtów w szeregach partii wynikało w dużej mierze z instytucjonalnej ciągłości elit władzy, ukształtowanej w okresie Związku Sowieckiego. Dlatego też wykształcona w oparciu o nową narrację historyczną w okresie śpiewającej rewolucji społeczna chęć rozliczenia sprawców zderzyła się z przedstawicielami lokalnej nomenklatury, którzy, jako członkowie partii, niekiedy w sposób bezpośredni partycypowali w procesach uniezależnienia się od Moskwy.

Tymczasem przeprowadzane sporadycznie sondáže pokazują, że temat lustracji pozostaje wciąż aktualny, a liczba osób opowiadających się za pełnym ujawnieniem dokumentów KGB sukcesywnie rośnie (Otocky, 2018). To pozwala sądzić, że ostatecznie materiały agenturalne, podobnie jak na Łotwie, również na Litwie i w Estonii zostaną całkowicie odtajnione. Wskazane jest, by odbyło się to równoległe z odtajnieniem archiwów rosyjskich, bowiem pozostająca obecnie do dyspozycji państw bałtyckich dokumentacja jest niepełna i rodzi ryzyko *selektywnej odpowiedzialności*³¹.

Mimo zgłaszanych wątpliwości i świadomości, że lustracja w państwach bałtyckich była procesem niedoskonałym i nie spełniła oczekiwań ogółu społeczeństwa, stwierdzić należy, że w porównaniu do innych republik postsowieckich osiągnięcia na tym polu okazały się jednak znaczące³². W świetle współczesnej neoimperialnej aktywności Federacji Rosyjskiej proces rozliczania sowieckiej przeszłości stanowi zasadniczy element kreowania nowoczesnej tożsamości Bałtów oraz fundament polityki bezpieczeństwa regionu. Doświadczenie państw bałtyckich pokazuje, że lustracja, choć pozostaje w sferze

31 Tzw. lustracji bez archiwów.

32 W świetle relacji z Zachodem wyzwaniem pozostaje wciąż kwestia rozliczeń nazistowskich kolaborantów w państwach bałtyckich, o czym tylko wspomnieliśmy w niniejszym opracowaniu.

tematów kontrowersyjnych, stanowi immanentną część przemian ustrojowych i warunkuje dynamikę demokratycznego rozwoju państw postsowieckich. Warto podkreślić, że Litwa, Łotwa i Estonia pozostają jedynymi byłymi republikami sowieckimi, które zostały przyjęte do NATO i Unii Europejskiej. Dlatego też kwestie destabilizacji i inwigilacji państw bałtyckich powinny podlegać ocenie kompleksowej, bowiem dotyka ona wszystkich państw członkowskich wymienionych sojuszy. Członkostwo państw bałtyckich w strukturach unijnych rzutuje również na kreację polityki historycznej Brukseli. Jednym z efektów takich zabiegów było ustanowienie w 2008 r. przez Parlament Europejski 23 sierpnia Europejskim Dniem Pamięci Ofiar Stalinizmu i Faszyzmu – Dniem Czarnej Wstążki.

Uniezależniające się od wpływów Moskwy na początku lat 90. XX w. kraje bałtyckie wzorowały się na państwach prawa zachodnich demokracji. Na koniec rozważań warto przypomnieć Rezolucję Nr 1096 (1996) Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy dotyczącą środków demontażu dziedzictwa po byłych totalitarnych ustrojach komunistycznych z 27 czerwca 1996 r., która zakładała sfinalizowanie procesów lustracyjnych w Europie Środkowo-Wschodniej do końca 1999 r. Wydawało się, że do tego czasu młode państwa zdołają umocnić swoje struktury, jednakże proces ten w istocie nie zakończył się do dziś. 🗨️

Barbara Jundo-Kaliszewska

– doktor nauk humanistycznych z zakresu historii, adiunkt w Katedrze Teorii Prawa i Myśli Politycznej Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego. Jej zainteresowania badawcze obejmują stosunki polsko-litewskie, politykę historyczną, prawa mniejszości narodowych, konflikty etniczne, nacjonalizm, separatyzmy i szeroko pojęte bezpieczeństwo na obszarze postradzieckim. Autorka

książki pt. *Zakładnicy historii. Mniejszość polska w postradzieckiej Litwie* (Łódź 2019). Członek redakcji portalu „Obserwator Międzynarodowy”.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9615-1449>

Afiliacja:

Uniwersytet Łódzki

Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych

Katedra Teorii Polityki i Myśli Politycznej

e-mail: barbara.kaliszewska@wsmip.uni.lodz.pl

Tomasz Lachowski – doktor nauk prawnych, adiunkt w Katedrze Prawa Międzynarodowego i Stosunków Międzynarodowych Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego. W badaniach naukowych zajmuje się problematyką sprawiedliwości okresu przejściowego i rozliczania niedemokratycznej przeszłości w Europie Środkowo-Wschodniej, w tym na obszarze byłego Związku Sowieckiego, w świetle prawa międzynarodowego. Autor m.in. monografii *Perspektywa praw ofiar w prawie międzynarodowym. Sprawiedliwość okresu przejściowego (transitional justice)* (Łódź 2018), wyróżnionej Nagrodą Stowarzyszenia Wydawców Szkół Wyższych „Gaudeamus” w 2018 r. Redaktor naczelny portalu „Obserwator Międzynarodowy”.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9026-0409>

Afiliacja:

Uniwersytet Łódzki

Wydział Prawa i Administracji

Katedra Prawa Międzynarodowego i Stosunków

Międzynarodowych

e-mail: tlachowski@wpia.uni.lodz.pl

Bibliografia

- Brazauskas, A. (1992). *Lietuviškos skyrybos*. Vilnius: Politika.
- Bruskina, N. (2020). The Crime of Genocide Against the Lithuanian Partisans: A Dialogue Between the Council of Europe and the Lithuanian Courts. *European Papers – A Journal on Law and Integration*, 1(5), 137–159.

Czapliński, W. (2009). *Odpowiedzialność za naruszenia prawa międzynarodowego w związku z konfliktem zbrojnym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Decyzja ETPC. (2006). W sprawie *Kolk i Kislyiy przeciwko Estonii*, 17.01.2006, skargi nr 23052/04 i 24018/04.

Decyzja ETPC. (2006b). W sprawie *Penart przeciwko Estonii*, 24.01.2006, skarga nr 14685/04.

Goworko-Składanek, B. (2019). Stosunek Rosjan do Dumy Państwowej na podstawie wszechrosyjskich sondaży Centrum Lewady i WCIOM przeprowadzonych w latach 2001–2017. *Przegląd Europejski*, 1(51), 189–200.

Grajewski, A. (2013). Balast po komunizmie. Instytucjonalne rozliczenie komunizmu w krajach Europy Środkowej – opis struktur oraz okoliczności ich powstania. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2(22), 153–182.

Grzebyk, P. (2010). *Odpowiedzialność karna za zbrodnię agresji*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Horne, C. M., & Stan, L. (red). (2018). *Transitional Justice and the Former Soviet Union. Reviewing the Past, Looking Toward the Future*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.

Jundo-Kaliszewska, B. (2019). *Zakładnicy historii. Mniejszość polska w postradzieckiej Litwie*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Karski, K. (2014). „Ius postliminii” jako podstawa uznania ciągłości przedwojennych i dzisiejszych państw bałtyckich. *Zeszyty Prawnicze*, 1(14), 7–53. <https://doi.org/10.21697/zp.2014.14.1.01>

Karski, K. (2015). *Rozpad Związku Radzieckiego a prawo międzynarodowe*. Warszawa: Wydawnictwo Bellona.

Krotoszyński, M. (2017). *Modele sprawiedliwości transzycyjnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Kuczyńska-Zonik, A., & Wilczewski, D. (2019). Okupacje, dekomunizacja i walka o niepodległość w polityce państw bałtyckich. *Prace Instytutu Europy Środkowej*, 2.

Lachowski, T. (2017). Od rozrachunków z przeszłością do konfliktu zbrojnego na Donbasie.

Sprawiedliwość okresu przejściowego na Ukrainie po Rewolucji Godności. W: T. Lachowski, V. Mazurenko (red.), *Ukraina po Rewolucji Godności. Prawa człowieka – tożsamość narodowa* (s. 15–25). Łódź-Olsztyn: Uniwersytet Łódzki, Bookmarked Publishing & Editing.

Laisvės kelias | Lietuva – Baltarusija. (2020). LaisvėsTV, 23 sierpnia. Pobrane z: <https://www.youtube.com/watch?v=Z2aCVwXOgnk&t=4s>

Latvian President refuses to publish the names of former KGB agents. (2006). Kharkiv Human Rights Protection Group, 3 listopada. Pobrane z: <http://khpg.org/en/1162508470>

Lietuvos apeliacinis teismas Sausio 13-osios byloje pakeitė bauses ir priteisė nusikaltimais padarytos žalos atlyginimą. (2021). Lietuvos Teismai, 31 marca. Pobrane z: <https://bit.ly/34BQ7JD>

Lietuvos Respublikos asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvudios SSRS specialiomis tarnybomis, registracijos, pripažinimo, įskaitos ir prisipažinusiųjų apsaugos įstatymas. (1999). Pobrane z: <https://bit.ly/3wOsJVO>

Lietuvos Respublikos įstatymas dėl SSRS valstybės saugumo Komiteto (NKVD, NKB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų dabartinės veiklos. (1998). Pobrane z: <https://bit.ly/3yX3A3J>

Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas. Išvada dėl respublikos prezidento Rolando Pakso, kuriam pradėta apkaltos byla, veiksmų atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai. (2004). Pobrane z: <https://bit.ly/3vYL6O8>

Lustracja w krajach Europy Środkowej i państwach bałtyckich. (2009). Ośrodek Studiów Wschodnich: Warszawa.

Łomanowski, A. (2018). Prawosławny metropolita Rygi Aleksander był współpracownikiem „organów bezpieczeństwa”. (2018). *Rzeczpospolita*, 21 grudnia. Pobrane z: <https://www.rp.pl/Historia/312219959-Lotwa-otworzyła-archiwa-KGB.html>

Łotwa upubliczniła komunistyczne archiwa. (2018). Warsaw Institute, 26 grudnia. Pobrane z: <https://warsawinstitute.org/pl/lotwa-upubliczniła-komunistyczne-archiwa/>

- Mälksoo, L. (2001). Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law. *Leiden Journal of International Law*, 14(4), 757–787. <https://doi.org/10.1017/S0922156501000371>
- Mälksoo, L. (2011). Kononov v. Latvia. *The American Journal of International Law*, 105(1), 101–108. <http://dx.doi.org/10.5305/amerjintelaw.105.1.0101>
- Otoki, T. (2018). Na Łotwie będzie szeroki dostęp do akt KGB. *Przegląd Bałtycki*, 17 października. Pobrane z: <https://przegladbaaltycki.pl/8447,na-lotwie-bedzie-szeroki-dostep-do-akt-kgb.html>
- Par bijušās Valsts drošības komitejas dokumentu saglabāšanu, izmantošanu un personu sadarbības fakta ar VDK konstatēšanu. (2019). Pobrane z: <https://bit.ly/3ulc0bR>.
- Pettai, E.-C. (2015). Negotiating History for Reconciliation: A Comparative Evaluation of the Baltic Presidential Commissions. *Europe-Asia Studies*, 67(7), 1079–1101. <https://doi.org/10.1080/09668136.2015.1064862>
- Pettai, V. (2015). Overcoming occupation in the Baltic states: How much truth and justice has been there since 1989?. W: K. Bekere (red.), *25 Years after. The Baltic Way and the Collapse of Totalitarian Communism: European Memory and Political Inspirations* (s. 75–85). Riga: Latvian Academy of Sciences Baltic Centre Strategic Studies.
- Rolandas Paksas wygrał z Litwą w Strasburgu. (2011). Ośrodek Studiów Wschodnich, 12. stycznia. Pobrane z: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2011-01-12/rolandas-paksas-wygral-z-litwa-w-strasburgu>
- Srebrakowski, A. (2017). Komunistyczna Partia Litwy. Swoi czy obcy?. W: A. Srebrakowski, G. Strauchold (red.), *Nie tylko Litwa. Geneza i przebieg upadku ZSRR w roku 1991* (s. 205–224). Łomianki: Wydawnictwo LTW.
- Stan, L. (2009). Truth Commissions in Post-Communism: The Overlooked Solution?. *The Open Political Science Journal*, 2, 1–13. <http://dx.doi.org/10.2174/1874949600902010001>
- Stępień-Kuczyńska, A. (2020). *Gorbaczow. Pierestrojka i rozpad imperium*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Teitel, R. G. (2000). *Transitional Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Walenciak, R. (2016). Teczki znów rządzą Polską. *Tygodnik Przegląd*, 22 lutego. Pobrane z: <https://www.tygodnikprzeglad.pl/teczki-znow-rzadza-polska/>
- Wilczewski, D. (2019). Duchy przeszłości krążą nad Wilnem. Litwini spierają się o swoich bohaterów. *Przegląd Bałtycki*, 22 sierpnia. Pobrane z: <https://przegladbaaltycki.pl/13296,duchy-przeslosci-kraza-nad-wilnem-litwini-spieraja-sie-o-swoich-bohaterow.html>
- Wilczewski, D. (2021). Tragiczny styczeń. Obrona wieży telewizyjnej w Wilnie. *Przegląd Bałtycki*, 13 stycznia. Pobrane z: <https://przegladbaaltycki.pl/17030,tragiczny-styczen-obrona-wiezy-telewizyjnej-w-wilnie.html>
- Wnuk, R. (2018). *Leśni bracia. Podziemie antykomunistyczne na Litwie, Łotwie i w Estonii 1944–1956*. Warszawa-Lublin: Wydawnictwo Bellona, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Wyrok ETPC. (2009). W sprawie Kononov przeciwko Łotwie, 24.07.2009, skarga nr 36376/04.
- Wyrok ETPC. (2019). W sprawie Drelingas przeciwko Litwie, 12.03.2019, skarga nr 28859/16.
- Wyrok Wielkiej Izby ETPC. (2010). W sprawie Kononov przeciwko Łotwie, 17.05.2010, skarga nr 36376/04.
- Wyrok Wielkiej Izby ETPC. (2015). W sprawie Vasiliauskas przeciwko Litwie, 20.10.2015, skarga nr 35343/05.
- Zieliński, J. (2012). Próby odnowienia radzieckiego państwa federacyjnego. *Doctrina. Studia społeczno-polityczne*, 9, 317–352.
- Zolubas, A. (2015). *Neįvardinta ir nepasmerkta nusikalstama organizacija*. Alkas.lt, 15 kwietnia. Pobrane z: <https://alkas.lt/2015/04/15/a-zolubas-neivardinta-ir-nepasmerkta-nusikalstama-organizacija/>
- Акопов, П. (2021). Памятник на Лубянке или памятник СССР?. *Ria Novosti*, 20 lutego. Pobrane z: <https://ria.ru/20210220/pamyatnik-1598224638.html>
- В МИД РФ выразили возмущение в связи с решением ЕСПЧ по делу „Дрелингас против Литвы». (2019). ТАСС, 14 września. Pobrane z: <https://tass.ru/politika/6885804>
- Госдуме попросили отменить документ с осуждением пакта Молотова – Риббентрона. (2020). Радио Свобода, 2 czerwca. Pobrane z: <https://www.svoboda.org/a/30648350.html>
- Закон Эстонии. (1995a). «О гражданстве» от 19 января 1995 года. Pobrane z: <https://bit.ly/2SL7IIS>
- Закон Эстонии. (1995b). Закон о порядке взятия на учет и оглашения лиц, находившихся на службе в органах безопасности или органах разведки или контрразведки вооруженных сил государств, оккупировавших Эстонию, либо лиц, сотрудничавших с ними. Pobrane z: <https://bit.ly/3уХНМow>
- Непрерывная цепочка геноцидов: Европейский суд скатился до уровня Литвы. (2019). SputnikNews, 14 марта. Pobrane z: <https://lv.sputniknews.ru/20190314/sud-genocid-pravosudie-de-lo-11144982.html>
- Отношение к Сталину: Россия и Украина. (2021). Levada, 23 czerwca. Pobrane z: <https://www.levada.ru/2021/06/23/otnoshenie-k-stalinu-rossiya-i-ukraina/>
- Постановление Съезда народных депутатов СССР о пакте Молотова-Риббентрона от 24.09.1989 г. Pobrane z: <http://doc20vek.ru/node/3261>

Reclaiming independence by the Baltic states in the light of the collapse of the USSR and the subsequent settlement for the Soviet occupation period. Selected legal and political aspects.

Abstract

The analysis carried out in this study is built around the following research hypothesis – compared to other parts of the former USSR, the level of agreed accountability for Soviet domination in Lithuania, Latvia and Estonia was much deeper, although far from complete. It was mainly due to the adoption of an unambiguous legal position regarding the existence of the Baltic states under the illegal Soviet occupation in 1940–1991 (with a break from 1941–1944, i.e., the German occupation). It is also due to the Baltic states continuing the international legal subjectivity of the interwar independent states after 1991. Therefore, this analysis will discuss the legal mechanisms of the transitional justice that was implemented by the Baltic states after they reclaimed independence; furthermore it will look into their political and social perception, which translates into problems that still remain related to working through the totalitarian regime that prevailed in Lithuania, Latvia, and Estonia for almost half a century.

Keywords: desovetization, transitional justice, Baltic states, USSR, international law, history.